

УДК 94(477.42) "1921/1925":371

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-11\(41\)-3989-4012](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-11(41)-3989-4012)

Сичевський Антон Олександрович кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир, <https://orcid.org/0000-0002-7836-3405>

СТАНОВИЩЕ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.

Анотація. У статті досліджується становище системи освіти на території Волині-Житомирщини у першій половині 1920-х рр., що формувалася в умовах постреволюційної перебудови, адміністративно-правової трансформації та соціально-економічної нестабільності.

Розглядається мережа освітніх закладів після воєнних руйнувань, кадрові проблеми, матеріально-технічне забезпечення шкіл, стан педагогічного персоналу, політика радянської влади щодо коренізації та ідеологізації навчального процесу. Метою дослідження є комплексний аналіз становища системи освіти на постреволюційній Волині-Житомирщині у першій половині 1920-х рр. та розгляд основних проблем функціонування освітньої мережі. Методологія ґрунтується на міждисциплінарному підході, що включає історико-порівняльний метод для визначення динаміки розвитку шкільної мережі, джерелознавчий аналіз статистичних даних, використано також елементи історії повсякдення для відтворення умов навчання та взаємодії між владними структурами, педагогами та місцевими громадами.

Результати дослідження показують, що у першій половині 1920-х рр. регіон зіткнувся з недостатністю фінансування, браком кваліфікованих кадрів, незадовільним станом приміщень та нестачею навчальних матеріалів, що ускладнювало ефективність шкільної освіти. Попри це, відбувається поступова нормалізація освітнього процесу й розширення доступу до навчання.

Дослідження демонструє, що освітня система Волині-Житомирщини у першій половині 1920-х рр. розвивалася суперечливо: з одного боку – в умовах нестачі ресурсів і організаційної недосконалості, з іншого – за активної державної ініціативи, спрямованої на створення фундаменту для масового навчання. Показано, що освіта стала ключовим механізмом соціальної стабілізації регіону, інструментом модернізації та засобом

політичного впливу, що формував нову модель комунікації між владою та суспільством. Історичний досвід 1920-х рр. дозволяє глибше зрозуміти роль освіти у трансформаційні періоди.

Ключові слова: Волинь-Житомирщина, система освіти, шкільна мережа, вчительство, радянська влада, освітня політика, коренізація, 1920-ті рр.

Sychevsky Anton Oleksandrovyh Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, <https://orcid.org/0000-0002-7836-3405>

THE STATE OF THE EDUCATION SYSTEM IN THE POST-REVOLUTIONARY VOLYN-ZHYTOMYR REGION IN THE FIRST HALF OF THE 1920s

Abstract. The article examines the state of the education system in the Volyn-Zhytomyr region in the first half of the 1920s, which was formed in the conditions of post-revolutionary restructuring, administrative and legal transformation and socio-economic instability. The network of educational institutions after the war destruction, personnel problems, material and technical support of schools, the state of the teaching staff, the policy of the Soviet authorities regarding the indigenization and ideologization of the educational process are considered. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the state of the education system in the post-revolutionary Volyn-Zhytomyr region in the first half of the 1920s and consideration of the main problems of the functioning of the educational network. The methodology is based on an interdisciplinary approach, which includes a historical and comparative method to determine the dynamics of the development of the school network, source analysis of statistical data, and elements of everyday history are also used to recreate the conditions of learning and interaction between government structures, teachers and local communities.

The results of the study show that in the first half of the 1920s the region faced insufficient funding, a lack of qualified personnel, unsatisfactory condition of premises and a shortage of educational materials, which complicated the effectiveness of school education. Despite this, there is a gradual normalization of the educational process and expansion of access to education.

The study demonstrates that the educational system of Volyn-Zhytomyr region in the first half of the 1920s developed contradictory: on the one hand, in conditions of a lack of resources and organizational imperfection, on the other hand, with an active state initiative aimed at creating a foundation for mass

education. It is shown that education became a key mechanism for social stabilization of the region, a tool for modernization and a means of political influence, which formed a new model of communication between the authorities and society. The historical experience of the 1920s allows us to understand the role of education in transformational periods.

Keywords: Volyn-Zhytomyr region, education system, school network, teaching, Soviet government, educational policy, indigenization, 1920s.

Постановка проблеми. Період після завершення революційних подій став для Волині-Житомирщини часом системних трансформацій, що охопили всі сфери суспільного життя, зокрема й освіту. Освітня система, яка до 1920-х рр. перебувала у стані дезорганізації через бойові дії, руйнування інфраструктури та міграційні процеси населення, потребувала відновлення та глибинного реформування. Новоутворена радянська влада проголосила модернізацію освіти ключовим інструментом формування соціалістичного суспільства, однак перехід від декларацій до практичної організації навчання виявився складним і суперечливим. Нестача педагогічних кадрів, відсутність матеріально-технічної бази, низький рівень грамотності, а також суперечність між локальними традиціями і централізованою політикою ускладнювали реалізацію нової моделі освіти. Важливою є також проблема впливу політики коренізації, яка одночасно відкривала можливості національної культурної реалізації та створювала нові виклики.

Додатковими чинниками нестабільності були низький рівень фінансування, сезонність навчання та соціальна байдужість більшої частини населення, яке покладало пріоритет на фізичну працю і виживання, а не на шкільну освіту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку освіти у ранньому радянському суспільстві активно розробляється в сучасній історичній науці, однак розвідки часто залишаються загально-українськими або тематичними, що створює потребу у глибших регіональних студіях. У науковому доробку провідне місце посідають дослідження з історії народної освіти, радянської освітньої політики, педагогічних реформ. У працях істориків наголошується, що система освіти 1920-х рр. виконувала подвійну функцію – просвітницьку та політико-ідеологічну.

У колективній монографії «Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)» Г. Єфіменко та О. Рябченко детально розкрили становище вчителів та колективів вищої освіти [1]. Еволюції науково-педагогічної інтелігенції в тоталітарному суспільстві у 1920-1930-х рр., її соціальній адаптації в умовах більшовицького режиму присвячена

дисертація М. Кузьменко [2]. Трансформація радянської державної політики у сфері історичної освіти 1917–1941 рр. розкрита у дослідженнях С. Слободяна [3] та Л. Стрільчук [4]. Процес формування мережі та внутрішньої побудови системи педагогічної освіти в УСРР впродовж 1920-х рр., етапи формування мережі інститутів народної освіти, трирічних педагогічних курсів, педагогічних технікумів, оптимізації мережі та структури педагогічних вузів вивчали В. Липинський та Н. Аксакова [5]. Аналіз застосування класового підходу до студентства у вищій технічній школі в УСРР у 1920–1930-х рр. здійснила Ю. Хитровська [6]. Л. Чорна відтворила історію створення та функціонування дошкільних, шкільних та вищих навчальних закладів етнічних меншин у м. Києві в 1920–1930-х рр. [7]. І. Чуян висвітлювала становище шкільної освіти чеської спільноти в радянській Україні [8].

Однак, попри наявність значної кількості робіт, бракує спеціалізованих праць, що системно охоплювали б саме Волинь-Житомирщину у першій половині 1920-х рр.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз становища системи освіти на постреволуційній Волині-Житомирщині у першій половині 1920-х рр. та розглянути основні проблеми функціонування освітньої мережі.

Виклад основного матеріалу. Початок 1920-х рр. в історії Волині-Житомирщини – це період боротьби за стабілізацію життя після масштабних соціальних катаклізмів. Зміна державної влади, перехід до радянської моделі управління та відновлення економіки відбувалися на тлі руйнації інфраструктури, погіршення демографічної ситуації, поширення хвороб та загального падіння рівня життя.

Освітня система, яка традиційно була осердям культурного розвитку, опинилася у ситуації паралічу: значна частина шкіл була зачинена, вчителі або емігрували, або змінили професію, рівень неписьменності у селах був критично високим.

Радянська влада поставила перед собою амбітні завдання: забезпечити загальну доступність освіти, максимально залучити до навчання дітей і молодь, насадити нові цінності радянського громадянина. В реальності ж цілі стикалися з низкою протиріч: централізована політика / місцева специфіка, ідеологічні завдання / педагогічні потреби, ресурси / запити населення.

Станом на 1 січня 1924 р. шкільна мережа на Волині-Житомирщині була такою: 1177 сільські, 82 містечкові, 53 міські школи. Школи обслуговували 2392 вчителі. Школи охоплювали 84.286 учнів (українці – 56.603, євреї – 12.863, поляки – 4807, німці – 2711, чехи – 563, росіяни – 2290, національність 4459 учнів не з'ясували), з них 68% – хлопці. Школи

за мовою навчання розподілялися так: українські – 1097, єврейські – 35, польські – 67, німецькі – 89, російські – 17, чеські – 7.

В 1924 р. на Волині-Житомирщині, окрім шкіл, освітня мережа була представлена Волинським інститутом народної освіти (педперсонал – 35, техперсонал – 12, студентів – 268), 12 профшколами (педперсонал – 126, техперсонал – 63, учнів – 900), 3 технікумами (педперсонал – 63, техперсонал – 33, учнів – 531), 1 робфаком (педперсонал – 17, техперсонал – 5, учнів – 344), 4 школами ФЗУ (педперсонал – 57, техперсонал – 13, учнів – 334) [9, с. 2].

Ще з 1923 р. більшість шкіл було передано на фінансування «засобами населення». Наприклад, в Житомирському повіті коштом місцевого бюджету утримувалися тільки 7% шкіл, а в Коростенському повіті – 32% [10, с. 2].

У 1924 р. школи Волині-Житомирщини не використовували раціонально наявну у них землю. Наприклад, Барашівська школа з 9 десятин засіяла лише одну, решту розібрали селяни «загарбним порядком». Старосільська школа збрала 158 пудів урожаю, а заплатила за обробку – 112, Березівська школа – відповідно 31 та 20 пудів [11, с. 1].

У 1924–1925 н.р. у Волинській окрузі працювало 416 шкіл, які охоплювали 36.617 учнів. До листопада 1925 р. ця статистика зросла – 502 школи на 48.000 учнів. Разом з тим, більшість дітей школи не відвідували: у 1923 р. в школах навчалися лише 18% від загальної чисельності дітей, 1923–1924 н.р. – 25%, 1924–1925 н.р. – 40% [12, с. 2].

Станом на 1924–1925 н.р. на Волині-Житомирщині кількість шкіл складала 1280 (у 1914 р. – 1247). Педагогічний персонал складав 2374 (у 1914 р. – 3292, скорочення відбулося здебільшого за рахунок «законовчителів»).

Ще на початку 1922 р. кількість персоналу складала 2765. Учні у 1924–1925 н.р. було 96.580 (1914 р. – 87.749, 1920 р. – 64.144). Кошторис народної освіти регіону складав – 1.623.798 крб., що складало 24,7% суми губернського бюджету. Щодо освіти вчителів Волині-Житомирщини: 15,5% мали вищу освіту, 56,1% – середню, 13,3% – нижчу, 5,1% – «нез'ясовану». Партійців серед них було лише 54 особи. Школи охоплювали тільки 28% дітей, а профосвітні установи – 3% молоді. Школами з рідною мовою діти були охоплені так: українці – 26%, євреї – 30,6%, росіяни – 36%, німці – 21,5%, поляки – 11,2%, чехи – 38% [13, с. 9].

Станом на січень 1925 р. в Андрушівському районі було 22 школи, які охоплювали лише 60% дітей шкільного віку.

Такою ж була кількість шкіл в Любарському районі, як результат – багато дітей не відвідувало школи [14, с. 2].

Оскільки владі було важко залучити дітей до шкільної освіти, в газетах навіть публікували заклики до комсомольців допомогти «дітям піти до школи» та «умовити на це селян» [15, с. 4]. Наприклад, у квітні 1924 р. в с. Воров Черняхівського району було до 100 дітей, але школу відвідувало 8 [16, с. 4]. На початку вересня 1924 р. на Коростенщині відбувся округовий пленум незаможницьких комітетів. Було ухвалено рішення, щоб комнезами на місцях підрахувати кількість неписьменних дітей незаможників та слідкувати за тим, щоб вони ходили до шкіл [17, с. 4]. У 1924–1925 н.р. в Житомирській окрузі дітей віком 8-9 р. було 32.000, з них не охоплених школою – 23.000, тобто 72% [18, с. 4]. Загалом влада у 1925 році ставила собі за завдання залучити до освітнього процесу хоча б 30% дітей [19, с. 5].

Батьки проявляли халатне ставлення до освіти своїх дітей. Наприклад, у с. Нове Поле Черняхівського району школа мала охопити 150 учнів, але до 20 жовтня 1925 р. до неї з'явилося лише 50 учнів. Селянські діти працювали у господарствах батьків, а ті хто й збирався пізніше почати ходити до школи, не змогли наздогнати програму навчання, в чому на думку батьків виною стала школа та установи народної освіти. Траплялися й курйози, зокрема, в с. Стрибежі Пулинського району. Діти не відвідували школи, тому на їхніх батьків суд наклав штраф. Для стягнення якого міліціонер відібрав у цих батьків подушки і продав їх голові сільради [19, с. 5].

Влада здебільшого через незаможників ініціювала рішення місцевих органів влади передавати культові будівлі на потреби школи, ліквідовуючи діяльність релігійних громад.

Наприклад, у 1924 р. селяни с. Стрибіж «віддали» німецьку кірху для школи [20, с. 4]. В лютому 1924 р. з клопотання Коростенської окрнаросвіти та з дозволу Наркомвнутрсправ одну з синагог м. Коростеня, а саме – «Чорнобильську», було відведено під 7-річну школу. Прихожани синагоги намагалися чинити опір, але нічого не змогли вдіяти [21, с. 4].

У березні 1924 р. у с. Мяколовичах Смільчинського району Коростенської округи селяни на загальних зборах ухвалили рішення передати церкву під школу [22, с. 4].

Релігійні діячі часто виступали категорично проти радянської світської школи, яка не вчила «Закону Божому», зокрема на х. Дашенецькі Курганці Володарського району очільник громади баптистів Микола Кресняков [23, с. 4].

У лютому 1924 р. відбувся суд над сектою «корінних християн», які заявляли селянам Коростенщини, що радянська влада «не дана від Бога, а тому ті, хто її признають, в них вселився антихрист». Активним учасником секти був вчитель с. Лісовщина, колишній поручик царської армії Є. Березюк, який нелегально викладав «Закон Божий» в школі [24, с. 4].

Курйозний випадок стався у м. Янушполі в 1923 р. Під потреби школи місцевий ксьондз Опольський виділив дві кімнати власного будинку, підручників не було, тому діти навчалися за релігійними книгами польською мовою. Кореспондент газети «Селянська біднота» доповів про це Волинському виконавчому комітету. Відбулася нарада виконкому та партійного комітету й постановили ксьондза виселити з власного будинку. До цього приміщення також перевели хату-читальню ім. Жовтневої революції та селянський будинок [25, с. 3].

На місцях часто фіксувалася недбалість через що і закривалися школи. У 1924 р. закрилася школа в с. Княжин Чуднівського району, що дозволило голові місцевого комнезаму отримати дві десятини землі з шкільного фонду, а місцевий вчитель теж не турбувався справами школи, оскільки опікувався будівництвом власної хати [26, с. 4].

У 1925 р. населення с. Рудня-Пержанська Олевського району вирішило відкрити школу, знайшло відповідний будинок, але потрібно було покласти підлогу, зробити лавки, столи. Для цього селянам необхідно було 10 колод дерева. Коли вони звернулися до лісничого в Білорівнихах, той сказав, щоб йому заплатили за колоди 35 крб. або звернулися до голови Олевського райвиконкому. Після чергового звернення, цього разу до голови Олевського РВК, селянам запропонували вивезти самостійно колоди з ділянки поруч Олевська, за 30 верст від їхнього села. Враховуючи період жнив, селяни не змогли організувати перевезення, а їхні діти залишилися без школи. Місцевий житель про це так написав до газети «Радянська Волинь»: «Сельце наше невелике. 40 хат розкинулося по обох боках річки Пержанки. Навколо – величезні ліси, болота, пісок і камінь. Сумне, глухе Полісся... Школи в селі з роду не було. Все населення поголовно неписьменне. А громадян в нас понад 200 душ, з них – 60 дітей шкільного віку. Школа в селі, виходить, потрібна. До сусідніх шкіл далеко і незручно дітям ходити. Нема у що добре ні вдягнутись, ні взутись, як же дитина перейде зимою яких 4 версти через болота, ліси, повні вовків і сніжні заспи? І от справа нашої школи завмерла. Селяни згубили вже надію. Їм, темним селянам, відпадає охота клопотатися далі про школу. Кажуть, що коли ніхто не йде їм назустріч, то хай так і буде. Живуть вони в темряві, видно і дітям їхнім прийдеться так жити...» [27, с. 3].

Дописувач газети «Радянська Волинь» 23 жовтня 1924 р. обурювався ситуацією з школою в с. Обиходах Народицького району: «Будинок – гарний. Це колишній панський дім, садку навколо десятини дві. Два вчителі в селі рахуються – десть на папері, що в районі лежить. Але ціле літо їх не бачив ніхто, й досі не бачить. Біля школи була колишня панська книгозбірня. Ціле літо вона зачинена стояла, миші книжки їли. Нарешті

через вікно діти влізли, більшу половину книжок розтягли. Довідався сільський голова, забив цвяшочком, і годі. Але ж через днів кілька знов почали зникати книжки. Так у нас в селі «освіта» йде» [28, с. 4].

Місцева влада дозволяла собі спекулятивні фінансові дії в шкільній справі. Наприклад, у 1925 р. в с. Гладковичі Овруцького району завідувач школи Федоренко встановив платню з дітей євреїв-кустарів. Пояснював він це наявністю відповідного «закону». Того ж року голова Воровської сільради Черняхівського району П'янківський разом з головою комнезаму взялися будувати школу. Для цього розібрали громадські будинки, частину матеріалу продали, іншу було розкрадено. Районного техника не наймали, а взяли підрядника без плану та юридичного оформлення справи. Тому в селі стояла недобудова без вікон і навчання не відбувалося [29, с. 5].

Оскільки з опаленням в школах були проблеми, діти змушені були носити з собою до шкіл дрова. У березні 1924 р. в м. Володарському Коростенської округи вчителі розбирали дрова дітей для опалення власних помешкань, натомість діти змушені були навчатися без обігріву. В с. Дашенці через брак дров навчалися лише один тиждень на місяць, а коли й привозили віз дров, то вчителі забирали їх собі [30, с. 4].

В системі шкільної освіти відчувався брак кадрів. Наприклад, станом на січень 1924 р. в Ємільчинському районі було 26 шкіл, але через відсутність вчителів працювало 19. Всього району потрібно було додатково 8 українських, 2 німецьких та 1 польський вчителі [31, с. 4].

У 1923–1924 н.р. вчителі в радянській Україні мали мізерну заробітну платню – 2-8 крб., але в 1924–1925 н.р. її було збільшено до 30 крб. [32, с. 2].

Дописувач газети «Радянська Волинь» у 1924 р. яскраво описує скрутне становище освіти на півночі Волині-Житомирщини: «Досить таки глухенький закуток – цей Словечанський район. Сам райосередок – вбоге містечко. Робітники, що сюди прибували, вважали його за місце покути, куди їх занесла якась нещаслива доля, й нетерпляче чекали того часу, поки наказ «з центра» – «окр» чи «щоб» не забере звідси. Культурне життя малопомітне було. Чимало шкіл – зачинено було. Учителі не були забезпечені й втікали до інших районів. Лише по тих селах, де вчитель «обріс» господарством, або з місцевих селян походив, як от у Білках, Хлуп'янці, Левковщині, Можарах, школа не зачинялась весь час. Усього ж на район працювало не більше 5-6 шкіл, а по них 8-10 вчителів. Але з недавнього часу в районі розпочалося жваве культурне будівництво. Будуються та відчиняються нові школи як от Красносільська, Лучанківська, Руднянська, Желонська, Дивошинська, Коптівшинська, Тхоранська. Брак коштів не дає змоги відкрити школи по других селах. Але ж по селах, де є

сільради, в цьому році працюватимуть школи. У цьому році вперше за весь час буде створено семилітню трудову школу. Досі такої школи не було. Шкільний будинок – полагоджено. До школи підібрано найкращих робітників, і вона має бути для решти шкіл району зразком радянської трудової школи. Цьому допоможуть курси вчительські по перепідготовці. Курси відвідує до 20 вчителів. У часи курсів та конференції вчителі влаштовують вистави та читання живих газет» [33, с. 4].

Тогочасний побув сільських вчителів приголомшує уяву. Дописувач газети «Радянський шлях» про школу в с. Половецьке Бердичівського району вказував: «Наша школа знаходиться в бувшому попівському будинку. Цей будинок – темний старий сарай, де мешкати можна тільки тим, хто заслуговує якісь кари. Між учителями є, навіть, поговорка, що до Половецької школи посилають тільки на покаяння, бо прожити в такому будинку, як Половецька школа рік-два, – то можна захворіти на сухоти. В цьому сараї вже більш двох років живе учитель зо своєю дружиною. Глянувши на них, – можна подумати, що вони перенесли дуже тяжку хворобу, – такі вони бліді.

Вже підійшов час навчання. І в нашому сараї-школі будуть отруювати свій молодий організм діти» [34, с. 3].

Вчителька Тютюнницької школи Житомирської округи Л. Снітківська у травні 1923 р. так описувала місцеву школу та її проблеми: «Стан моєї школи в цей мент надзвичайно гіркий. Діти розбіглись по полях за худобою, батьки не задоволені минулим роком, учитель опинився у «розбитого корита». Величезний будинок школи заселено на зразок готеля різноманітною публікою. Просвіта пустує не маючи коштів, а село молиться богу й всіма силами намагається утримати попа й дяка. Селяни дивляться на школу, котра в цілковитій залежності від них матеріально, як на виконавчий орган своїх завдань і потреб. Рідко хто розуміє чому вчителька не б'є дітей і чому нема в школі старого схоластичного духу. І часто-густо на сході можна почути: «Схочемо вчителя скинемо, схочемо – сторожа; та й де ми сторожа знайдемо, а вчителів скільки завгодно. <...> Приходиться кожен раз морально страждати, коли настає день платні, і, як би не одні 15 пудів проса були джерелом існування, а хоч де-небудь можна було б заробити, я не взяла б у селі ні одного фунта і воно б мені їх не дало. <...> Фактично я отримую 11 п. 30 ф. На їх потрібно жити втрьох, та ще й слід би найняти помешкання, бо клас не можна лічити за квартиру. Навіть одному чи можливо було б прожити місяць, кожний день обідати? Як же додати моральні переживання, цілу низку витівок, глупства, темряви, нездійснених вимог під страхом звільнення або арешту, то малюнок життя учителя трудової школи с. Тютюнник – закінчений. І нема просвітку,

тупієш, губиш усе, що знав, без книжок, без думки, без людей, з почуттям приниженості, пригнобленості... Потрібно кваліфікуватись, потрібно не відставати від часу, треба бути передовим борцем за ідею, провідником її... Та це ж насмішка над сільським вчителем! Та це ж насмішка над людиною! Він же остільки отупів завдяки своєму становищу, що з його лика дерти можна, він виснажений в боротьбі за шматок хліба, він здичавів, зав'яв і всі його мрії та поривання давно марно розвіяні, як листя в осінь» [35, с. 3].

Влада намагалася задіяти вчителів до комуністичної партії та політичної роботи. Наприклад, на початку жовтня 1924 р. пройшла об'єднана нарада комуністів та вчителів-поляків Житомирської округи. По суті нарада була зведена до політичної мети – місцеві вчителі-поляки відправили привітання комуністичній робітничій партії Польщі такого змісту: «Дорогі товариші! Зібравшись на об'єднану нараду, – ми за сотню-другу верст від границі (кордону) буржуазної Польщі – цієї в'язниці робітників та бідніших селян, – ми, вчителі та комуністи-поляки, ні на одну хвилину не можемо та не забуваємо про це, що ви ведете героїчну боротьбу за краще майбутнє для робітників та селян Польщі. Ми не тільки посилаємо палке привітання, ми обіцяємо напружити усі сили – підіймаючи свідомість робітників та селян, підготувати кадр революціонерів, які не тільки будуть приймати участь в будівництві України, но ще з більшою свідомістю та революційною вірністю будуть борцями за пролетарську революцію Польщі. Об'єднана нарада вітає своїх братів робітників та селян Польщі й зове їх до об'єднання для останньої рішучої боротьби з буржуазією та шляхтою під прапором КППР. Хай живе революційна Компартія робітничої Польщі! Хай живе пролетарська революція в Польщі. Хай живе III Комінтерн!» [36, с. 3].

Вчительство Волині-Житомирщини не завжди виявляло себе гідним чином. Наприклад, з с. Монархе Словечанського району дописувач газети «Радянська Волинь» повідомляв: «В нашому селі є вчитель Михалевич, син дякона. Любить він смикнути іноді чарчину. Отож нап'ється й ходить по сходах та залицяється до дівок. Таке він, наприклад, виробляв у с. Дивошині. Це було б нічого, але він нічого не робить в школі й на селі. От що головне» [37, с. 3].

Схожа ситуація склалася і в с. Красносілка Чуднівського району, про що теж писали в газеті «Радянська Волинь»: «Є вчитель Панкевич, можна сказати, що гарний... Де які христини, мирлини та інше, т. Панкевич там обов'язково повинен бути присутнім і «нализатися» самогону, як Красносільська сільрада пише до «безсознання». Покладену на нього працю він виконує дуже кепсько, ніякої освітньої праці серед селян не веде, до навчання з'являється несвоєчасно й учні мусять його чекати цілими

годинами, веде себе не так як повинен вести вчитель в новій радянській школі» [38, с. 4].

На постійній основі відбувалися курси перепідготовки вчителів. Наприклад, 15 серпня 1925 р. відбулася конференція вчителів Черняхівського району, після яких було влаштовано двотижневі перепідготовчі курси з вивчення краєзнавства за участі 70 вчителів [39, с. 3].

В ході реалізації політики «коренізації» влада багато уваги приділяла освіті національних спільнот регіону. Представники національних спільнот висловлювали побажання, щоб їхні діти навчалися рідною для них мовою. Зокрема, у 1925 р. в с. Старій та Новій Котельні Левківського району було 100 польських дітей від 8 до 17 р., але при Старосільській 7-річній школі, куди вони ходили польська мова не вивчалася. Тому батьки зверталися з проханням призначити польського вчителя [40, с. 3].

За період 1 квітня 1923 р. по 1 травня 1924 р. влада встановила три категорії німецьких вчителів Волині-Житомирщини, яких нараховувалося 101 особа: а) передові – активісти, яких могли використати для політпросвітницької роботи (10%); б) нейтральні – ті, хто коливався, які після «обробки», могли б дати хороших працівників (близько 50%); в) реакційні вчителі (40%), яких шляхом зняття з посад скоротили до мінімуму. З 1914 р. до 1923 р. відбулося скорочення німецьких шкіл з 139 до 87 (з них вакантними було 8), які охопили 2160 дітей німецької спільноти: дві 7-річки, три 4-річки, переважали 3-річки – 82. За невеликим виключенням, школи в німецьких колоніях розміщувалися в одному приміщенні з молитовним залом. Тому влада вдавалася до акцій з закриття молитовних будинків, таким чином в 10 колоніях «відділили» школи [41, с. 3].

Станом на травень 1924 р. в регіоні діяло 78 польських шкіл, але через відсутність педперсоналу 36 шкіл закрили [42, с. 3]. Єврейських шкіл на Волині-Житомирщині в 1924 р. було 35 (з них 7-річки – 16) та 9 паралельних груп при українських 7-річках. Кількість учнів в цих школах складала 7300 осіб. Єврейських вчителів було 360, з яких в «третьій категорії», реакційних, було 5% [43, с. 3].

Перший губерніяльний з'їзд німецьких учителів Волині-Житомирщини відбувся 10-11 серпня 1925 р. в колонії Стара-Буда Пулинського району. Разом з з'їздом розпочалися місячні педагогічно-політичні курси, в яких взяли участь всі німецькі вчителі Волині-Житомирщини [39, с. 3].

Для освіти серед чехів Волині-Житомирщини вагоме значення мало рішення 5 жовтня 1924 р. – при Наркомосі організували чеське центральне бюро, яке мало знаходитися в Житомирі й повинно було займатися керівництвом культурно-освітньою роботою серед чехів, що мешкали в Україні [44, с. 2].

1 червня 1925 р. відбулася друга губерньська конференція польського вчителства. Було відзначено успіхи в освіті – на Волині-Житомирщині функціонували 100 польських шкіл, що охоплювала 6000 дітей (з них 600 долучилися до організації «Юних піонерів»). В той же час констатували, що цих шкіл замало, адже всього польських дітей шкільного віку було 40.000. Вчителі були також залучені до роботи в 34 хатах-читальнях, 4 польськомовних клубах [45, с. 5].

Польські вчителі головними труднощами праці на селі називали «контрреволюційну агітацію польського кліру», брак шкільних підручників, приладь, слабкий зв'язок з районними уповноваженими у справах поляків [46, с. 6].

Всього на Волині-Житомирщині було 125 польських вчителів, з них 39 вчителів були членами сілрад та РВК, 40 працювали ще й в КНС. Завдяки польському вчителству було ліквідовано неписьменність 5000 дорослих. Школами польських дітей було охоплено лише 14,9%, для порівняння, українськими школами – 25%, чеськими – 38%, німецькими – 21,5% [47, с. 1]. У серпні 1925 р. для забезпечення польських шкіл до Житомира прибуло 10 вчителів з Ленінграда, які закінчили там польський педагогічний факультет. Вчителів скерували до польських шкіл Довбишанського району [48, с. 4].

Не дивлячись на проведення політики коренізації, були «активісти», які проявили «ініціативу» з закриття національних шкіл. Дописувач газети «Радянський шлях» (для публікації використав псевдонім «Вивертець») про польську школу у с. Топори Ружинського району повідомляв: «В нашій селі є три школи (дві українські й одна польська), – діти шкільного віку охоплені навчанням лише на 25 відсотків. Чому ж не на 100? Хіба бракує вчителів, чи не вистачає грошей в Наросвіті? На наш погляд гроші певно є. Бо ми маємо приклада, що їх витрачається дурно. На польську школу в нашому селі витрачається не менш, як 300 карбованців. Але вона селу зовсім не потрібна. Поляків в Топорах зовсім немає, за винятком 5-ти сімейств, якихось «перевертнів» – і то не по нації, а по релігійних забобонах, які й говорити по-польському не вміють. Дітей шкільного віку в них є до 10 душ. Нащо ж для них мати окрему школу?» [49, с. 3].

Влада приділяла увагу розвитку професійної освіти на Волині-Житомирщині.

У 1923 р. було створено Бердичівську районну школу фабрично-заводського учнівства при Бердичівському цукровому заводі. До липня 1924 р. склад учнів зазнав чисток тричі і складався з 41 особи: з Бердичівського заводу – 17, Коровинецького – 6, Янушпільського – 2, Бродецького – 1, а також переведені з колишньої Красилівської школи – 15. В школі

працювали 9 викладачів. Інтернат з однієї казармової кімнати вміщував 32 особи. Під час виробничого процесу в казармі розміщувалося декілька сотень робітників, що призводило до антисанітарії [50, с. 3].

В Андрушівській «зразковій» (цукрової промисловості) школі ФЗУ ім. К. Лібкнехта навчалося 33 учня (22 українця, 6 поляків, 2 єврея, 2 росіянина, 1 німець). Учні втягнули до «Комуністичної спілки молоді», членами якої стали 95% учнів [51, с. 2].

Вчителі та студенти Волинського агрономічного технікуму у м. Нова Чорторя з 24 листопада 1924 р. відкрили сільсько-господарські курси. Окрім того, при довколишніх сільських будинках (в радіусі 4 верст) також проводилися курси [52, с. 5]. В грудні 1925 р. Волинський агрономічний технікум проводив освітню працю в 5 селах Любарського та Миропільського районів, над якими взяв шефство. В Новій Чорторії відбувалися 3-місячні сільсько-господарські курси, які відвідували 40 осіб. На курсах в с. Любомирка нараховувалося 32 курсанти, в с. Стара Чорторя – 30, в с. Коростки – 30, в с. Привитів – 40 [53, с. 2].

В листопаді 1924 р. в Житомирі було відкрито торгівельно-промислову школу [54, с. 3]. В 1925 р. при цій профшколі було відкрито 6-місячні бухгалтерські курси [55, с. 5].

Турчинівська сільсько-господарська школа розташовувалася в колишньому панському палаці, в ній навчалося 50 дітей незаможників. При школі було господарство – недалеко Чуднова знаходилася ферма на 100 десятин землі [56, с. 8].

Сільсько-господарська школа в с. Білках Барашівського району на Коростенщині знаходилася в скрутному становищі. В ній навчалося 50 учнів, частина з них сироти. В інтернаті школи ліжка були без білизни, діти харчувалися раз на день – кулішем з водою [57, с. 4].

Враховуючи специфіку регіону, влада ініціювала у травні 1925 р. 1,5-місячні курси по бджільництву, хмільництву та садівництву для 30 селян-незаможників. Слухачі були забезпечені грошовою допомогою – по 15 крб. на проживання та безкоштовним помешканням в будинках колишньої школи садових робітників при хмільнику, пасіці та садку на Смаковці (в 5 верстах від м. Житомира), де й відбувалися курси. Також влітку по Житомирській окрузі відбулися короткотермінові курси по бджільництву при Осникській агробазі й Письковському товаристві пасічників [58, с. 4].

У 1924 р. в напрямку профосвіти у Житомирі було проведено об'єднання індустріальних профшкіл по 6 фахам. Сполучена індустріальна профшкола налічувала 500 учнів. У Волинському індустріальному технікумі (ВІТ) було переглянуто навчальні плани і скорочено дисципліни з 60 до 35. Для механіків, крім професійного мінімуму, визначено роботи з

ремонту та вивчення двигунів внутрішнього згорання, для будівельників визначено роботи з виготовлення зразкових сільсько-господарських машин і приладдя, для хіміків – роботи в керамічних майстернях. Окрім того ВІТ проводив медкурси. Землеустрійний технікум у 1924 р. почав навчання по «Дальтон-плану» [59, с. 4].

Проводилися заходи для пролетаризації вищих учбових закладів, збільшення прийому селян. Наприклад, у серпні 1925 р. для Городницької РайКНС по розкладці було відпущено 8 місць. З них тільки одне в робфак, решта – в технікуми, інститути й педкурси. Але на місці склалася дилема. Коли довелося шукати кандидатів на ці місця, то виявилось, що в усіх селах району хлопців з освітою 7-річок (умова для вступу) немає не тільки в КНС, а й взагалі. Знайшли тільки двох кандидатів з освітою 4-річки, які в кращому випадку могли бути прийняті до робфаку (але туди було лише 1 місце). Решта, 7 місць, так і залишилися незаповненими. Ця ситуація з розподілом «розкладки» викрила всю складність становища освіти. В районі було дві 7-річки, з яких одна ще комплектувалася, в останньому класі не було жодної дитини селян: з 13 учнів – 3 дитини робітників, 2 – кустарів, 1 – службовця, решта – діти міщан, непманів. Школа, яка повинна була обслуговувати села на 6-10 верст навколо, охопила виключно дітей містечка. Тому і наступні роки цю «розкладку» для здобуття освіти селяни району використовувати не змогли [60, с. 3].

У 1924–1925 н.р. у Волинському інституті народної освіти навчалось 259 студентів, але через тяжкий стан студентства, наприкінці року кількість скоротилася до 225. Влада збільшувала фінансування ІНО, у 1923–1924 н.р. бюджет складав 27.000 крб., а наступного – 42.655 крб. [61, с. 4].

В січні-лютому 1924 р. Комітет з покращення побуту пролетарського студентства завершив організацію та відкрив у Житомирі Дім пролетарського студентства на 140 осіб з власною столовою та перукарнею [62, с. 3].

Місця в Домі студентства були розподілені таким чином: робфак – 26 осіб, ІНО – 23, ВІТ – 20, міжтехнікум – 9, укрпедкурси – 25, 2-а профшкола – 5, хімшкола – 11, земкурси – 2, земшкола – 3. З утриманців членами КНС були 103 особи, профсоюзів – 17, з решти переважали вихідці з дитячих будинків. З 15 квітня по 15 липня на утримання Дому студентства витратили 2424 крб., з яких 1955 – на харчування [63, с. 3].

Народний комісаріат освіти радянської України вирішив підтримати студентство і підвищив стипендію у другій половині 1925 р. з 14 до 25 крб. [64, с. 2].

Вступ до вищих шкіл та робфаків в радянській Україні був регламентований та відбувався за квотним принципом, «розверсткою».

Наприклад, влітку 1925 р. для Житомирської округи діяли квоти, за рахунок яких держава планувала в майбутньому посилити кваліфікованими спеціалістами регіони. Загалом на Житомирську округу було виділено 512 місць (до інститутів – 130, технікумів і педкурсів – 319, робфаків – 63), які розподіляла Житомирська округова по прийому до вузів і профшкіл комісія між округовими організаціями, що видавали командировки (КП(б)У, ЛКСМУ, Окррада профспілок, КНС, райвиконкоми, окрінспектура народосвіти, частина місць залишалася для демобілізованих та інвалідів – до 5%) [65, с. 4].

Вступники з Волині-Житомирщини у 1925 році мали можливість вступити до таких інститутів та їхніх робфаків – індустріально-технічної освіти (робфак Катеринославського гірничого інституту – 1, Київський політехнічний інститут – 4, робфак при ньому – 4, робфак при Одеському політехнічному інституті – 3; разом: в інститутах – 4, по робфаках – 8), сільсько-господарської освіти (Київський сільсько-господарський інститут – 7, робфак при ньому – 5, робфак при Одеському сільсько-господарському інституті – 2, Кам'янець-Подільський сільсько-господарський інститут – 3, робфак при ньому – 8, Харківський ветеринарний інститут – 4, Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут – 7, Харківський геодезичний інститут – 2, робфак при ньому – 2; разом: до інститутів – 23, до робфаків – 17), медичної освіти (Харківський медичний інститут – 3, Київський медичний інститут, медичний факультет – 9, робфак при ньому – 7, Одеський медичний інститут – 6, робфак при ньому – 2; разом: до інститутів – 20, до робфаків – 9), народної освіти (Житомирський ІНО, факультет соціального виховання – 30, Чернігівський ІНО – 2, Кам'янець-Подільський ІНО – 7, Херсонський ІНО – 2, Харківський факультет політосвіти – 2, Київський ІНО, факультет профосвіти – 8, робфак при ньому – 4, Одеський ІНО, факультет профосвіти – 5, робфак при Ніжинському ІНО – 3; разом: до ІНО – 56, до робфаків – 17), соціально-економічної освіти (Харківський інститут народного господарства – 1, Київський інститут народного господарства – 7, робфак при ньому – 5, Одеський інститут народного господарства – 6, робфак при ньому – 3; разом: до інститутів – 14, до робфаків – 8), художньої освіти (Київський музично-драматичний інститут – 7, Київський художній інститут – 6; разом – 13) [65, с. 4].

Випускники шкіл Волині-Житомирщини, бажаючи навчатися технікумах та їхніх робфаках, мали такі можливості для вступу: індустріально-технічної освіти (Житомирський індустріальний технікум – 30, Київський електротехнікум – 3, Київський будівельний технікум – 4, Смілянський технікум цукрової промисловості – 5, Кам'янець-Подільський хімічний технікум – 3, Одеський електротехнікум – 2, Одеський технікум

зерна та борошна – 2; разом до технікумів – 49), сільсько-господарської освіти (Житомирський землеустрійний технікум – 20, Ново-Чорторійський сільсько-господарський технікум – 15, Київський меліоративний технікум – 4, Технікум насінництва в Маслівці (на Київщині) – 2, Уманський сільсько-господарський технікум – 2, робфак при ньому – 4; разом: до технікумів – 44, до робфаків – 4), соціально-економічної освіти (Київський торгівельно-промисловий технікум – 8, Київський кооперативний технікум – 12, Одеський торгово-промисловий технікум – 6; разом – 26); медичної освіти (Київський фармацевтичний технікум – 6, Вінницький фармацевтичний технікум – 5; разом – 11), художньої освіти (Одеський художній політехнікум – 4, Межигірський художній технікум – 10, Київський музичний технікум – 10, Вінницький музичний технікум – 7, Київський театральний технікум – 3, Одеський кінотехнікум – 3; разом – 37) [65, с. 4].

Окрім того випускники шкіл могли навчатися на 3-річних педагогічних курсах: Житомирські педкурси – 50 місць, Коростишівські – 40, Звягельські – 40, Харківські – 1, Житомирські єврейські педкурси – 12, Київські євпедкурси – 2, Київські польські педкурси – 7; разом – 152) [65, с. 4].

У липні 1925 р. влада закликала робітничу та селянську молодь вступати до профшкіл. В Житомирі працювали такі профшколи: 1. Індустріально-технічна профшкола (Пушкінська вул., 38) з трьома відділами – будівельним (з підвідділами архітектурним та дорожно-мостовим), механічним (з підвідділами металообробним та деревообробним), хімічним (випускав кваліфікованих робітників для парцеляново-фаянсового і цукрового виробництва), до якої планували набрати 35 осіб; 2. Землемірно-землеустрійна профшкола (вул. К. Маркса, 18), до якої планували прийняти 60 осіб; 3. Торгівельно-промислова школа (вул. Гоголівська, 10) з кооперативним та торгівельно-фінансовим ухилами (готувала бухгалтерів, рахівників, кооператорів, робітників фінансових, страхово-податкових та торгівельних установ), до якої планували прийняти 120 осіб на 1-й триместр і 30 осіб на 2-й триместр; 4. Медичні курси ім. т. Семашка (вул. К. Маркса, 36) з двома відділами – акушерок та помічників лікарів, до яких мали прийняти 25 та 40 осіб відповідно; 5. Музична профшкола (Московська вул., 45), до якої планували зарахувати 80 осіб; 6. Школа робітничої молоді (по вул. Щорса) з відділом деревообробним і підвідділом ковальсько-слюсарським, до якої мали прийняти 30 осіб; Меліоративна профшкола (що формувалася), до якої мали зарахувати 60 осіб [66, с. 4].

В Житомирській окрузі влітку 1925 р. діяли такі профшколи: 1. Ленінська сільсько-господарська профшкола в 6 верстах від м. Радомишля

(готувала зоотехніків, був свій інтернат, прийом було розраховано на 40 осіб); 2. Червінська сільсько-господарська профшкола в м. Червоне (готувала робіників в галузі рільництва, теж мала інтернат, прийом був розрахований на 40 осіб); 3. Новозвягільська школа батрацької молоді в м. Ново-Звягіль (приймалася батрацька молодь від 14 р. з підготовкою не менше за 4-річну школу). Поблизу округи знаходилася ще одна профшкола – Турчинівська сільсько-господарська профшкола (с. Турчинівка Чуднівського району Бердичівської округи), яка випускала садівників [66, с. 4].

Станом на вересень 1925 р. було підведено підсумки прийому до вузів. Житомирська округа мала цього року в інститутах – 138 місць, в технікумах – 185, на педкурсах – 168 та в робфаках – 67. Житомирська округова прийомна комісія затвердила командировок: до інститутів – 104 та додаткових 45; до технікумів – 130 і додаткових – 47; до педкурсів – 115 та додаткових – 32; до робфаків – 67 та додаткових – 18. До Наркомосвіти було повернуто незаповнених місць: до інститутів – 34, до технікумів – 55, до педкурсів – 4. По соціальному стану студенти, прийняті до вузів, розподілялися так: робітників – 111, селян – 275, службовців – 118, кустарів – 13, вихованців дитбудинків – 16, «утриманців інтелігентних робітників» – 26 [67, с. 4].

Висновки. Дослідження становища системи освіти на постреволюційній Волині-Житомирщині у першій половині 1920-х рр. дозволяє стверджувати, що зазначений період став одним із найскладніших та водночас найважливіших етапів у розвитку регіональної освітньої сфери.

Упродовж перших років після завершення революційних подій і встановлення радянської влади освітній простір краю перебував у стані глибокої трансформації, зумовленої поєднанням ідеологічних змін, економічної нестабільності, дефіциту матеріальних ресурсів та необхідності адаптації населення до нових соціально-культурних реалій. Відсутність достатнього фінансування, руйнування інфраструктури, критичний брак кваліфікованих учителів, навчальних приміщень істотно гальмували процес становлення нової моделі освіти, що, однак, не зупинило поступового утвердження радянської школи як інструмента формування лояльного до влади населення.

Водночас джерельний матеріал засвідчує парадоксальність процесів, які розгорталися в освітньому середовищі. З одного боку, влада декларувала пріоритетність загальної доступності навчання, демократизації школи та її відокремлення від церковних впливів. З іншого – на практиці реформування супроводжувалося низкою проблем, що були пов'язані з соціально-економічними труднощами перехідного періоду, зумовлювали нерівномірність прогресу в міських і сільських місцевостях та ставили під загрозу

реалізацію частини запланованих перетворень. Попри складнощі, у цей час утверджуються важливі засади майбутньої радянської освітньої політики.

Таким чином, система освіти постреволюційної Волині-Житомирщини переживала суперечливий, але загалом поступальний розвиток. Хронічна нестача ресурсів, кадрові та організаційні труднощі поєднувалися з ідеологічною мобілізацією та модернізаційними прагненнями радянського уряду. Саме у першій половині 1920-х рр. закладається фундамент для подальшої централізації, стандартизації та політизації навчального процесу, які визначатимуть характер освітньої політики наступних десятиліть. Проведений аналіз показує важливість вивчення локального виміру історичних процесів для глибшого розуміння загальноукраїнських тенденцій у сфері освіти доби раннього радянського періоду. Перспективи подальших досліджень полягають у необхідності поглиблення аналізу впливу ідеологізації освіти.

Література:

1. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Том 1. Відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 656 с.
2. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2005. 25 с.
3. Слободян С. О. Політика радянської влади у сфері шкільної історичної освіти у 1917–1941 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Чернівці, 2018. 20 с.
4. Стрільчук Л. Шкільна історична освіта в радянській Україні у 20-х – початку 30-х років ХХ століття: особливості, тенденції, результати. *Літопис Волині*. 2019. № 21. С. 108-113.
5. Липинський В. В., Аксакова Н. О. Становлення мережі та структури педагогічної освіти в УСРР у 1920-і рр. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 3. С. 23-30.
6. Хитровська Ю. В. Особливості «пролетаризації» студентства вищих навчальних закладів УСРР у 1920–1930-х рр. та її наслідки. *Сторінки історії*. 2019. Вип. 48. С. 134-144.
7. Чорна Л. Формування та діяльність системи освітніх закладів національних меншин м. Києва (1920–1930 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 26. С. 150-157.
8. Чуян І. Становище освіти у середовищі чеської меншини радянської України (1920–1930-і рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Сер. Історія*. 2019. Вип. 1. С. 106-112.
9. Шкільний стан на Волині. *Радянська Волинь*. 8 жовтня 1924 р. Ч. 57 (229). С. 2.
10. Народня освіта на Волині. *Селянська біднота*. 3 березня 1923 р. Ч. 253. С. 2.
11. Івановський А. До питання використання шкільних земель. *Волинський пролетар*. 21 березня 1924 р. № 66. С. 1.
12. Іллюченко В. Народня освіта на Волині. *Радянська Волинь*. 15 листопада 1925 р. Ч. 243 (368). С. 2.

13. Коник. Народня освіта на Волині. *Радянська Волинь*. 22 квітня 1925 р. Ч. 89 (214). С. 9.
14. Радянське будівництво на Волині. *Радянська Волинь*. 18 січня 1925 р. Ч. 14 (139). С. 2.
15. Тополя О. По школах розпочалося навчання. *Радянська Волинь*. 11 жовтня 1925 р. Ч. 228 (353). С. 4.
16. По нашій губернії. *Волинський пролетар*. 19 квітня 1924 р. № 90. С. 4.
17. Федоренко П., Нагорнюк С. Незаможники до освіти беруться. *Радянська Волинь*. 13 вересня 1924 р. № 36 (208). С. 4.
18. На фронті освіти. *Радянська Волинь*. 24 червня 1925 р. Ч. 140 (265). С. 4.
19. Шарківський В. Більш уваги до початку навчання на селі. *Радянська Волинь*. 3 листопада 1925 р. Ч. 239 (364). С. 5.
20. Кірху під школу. *Волинський пролетар*. 20 липня 1924 р. № 163. С. 4.
21. Шкільні справи. *Волинський пролетар*. 22 лютого 1924 р. № 44. С. 4.
22. Релігія – дурман для трудящих. *Волинський пролетар*. 30 березня 1924 р. № 73. С. 4.
23. Попи дурманиють селян. Час винищити дурман. *Волинський пролетар*. 16 лютого 1924 р. № 39. С. 4.
24. Червоний суд. Кулаки допомагають міжнародній контрреволюції. *Волинський пролетар*. 7 лютого 1924 р. № 31. С. 4.
25. Шкільний ксьондз. *Селянська біднота*. 29 березня 1923 р. Ч. 264. С. 3.
26. Спостережливий, Клімченко. Де сплять, де освіти беруться? *Радянська Волинь*. 14 жовтня 1924 р. Ч. 62 (234). С. 4.
27. Громадянин. Село прагне освіти. Дайте школу! *Радянська Волинь*. 8 серпня 1925 р. Ч. 178 (303). С. 3.
28. Де за освіту дбають та де забувають. *Радянська Волинь*. 23 жовтня 1924 р. Ч. 70 (242). С. 4.
29. Школа та вчитель. *Радянська Волинь*. 3 листопада 1925 р. Ч. 239 (364). С. 5.
30. справи освітні на місцях. *Волинський пролетар*. 9 березня 1924 р. № 58. С. 4.
31. Шкільні справи в Емільчинському районі. *Волинський пролетар*. 15 січня 1924 р. № 12. С. 4.
32. Справа народньої освіти на Україні. *Радянська Волинь*. 12 березня 1925 р. Ч. 58 (183). С. 2.
33. Беремось до освіти Словечанського району. *Радянська Волинь*. 7 вересня 1924 р. №31 (203). С. 4.
34. З такої школи хворобу дістанеш. *Радянський шлях*. 21 жовтня 1925 р. Ч. 103 (1103). С. 3.
35. Снітківська Л. З листа вчителя. *Селянська біднота*. 26 травня 1923 р. Ч. 288. С. 3.
36. Перша об'єднана нарада комуністів та вчителів-поляків Житомирської округи. *Радянська Волинь*. 3 жовтня 1924 р. Ч. 53 (225). С. 3.
37. По школах Коростенщини. *Радянська Волинь*. 21 жовтня 1925 р. Ч. 232 (357). С. 3.
38. Лобода. Гарний вчитель, тільки з другого боку. *Радянська Волинь*. 7 лютого 1925 р. Ч. 30 (155). С. 4.
39. Голембіовський, Лайдник, Шульц. Перепідготовка вчителів. *Радянська Волинь*. 23 серпня 1925 р. Ч. 190 (315). С. 3.

40. Бажають вчитися на рідній мові. *Радянська Волинь*. 4 жовтня 1925 р. Ч. 225 (350). С. 3.
41. Гольц, Стан німроботи. *Волинський пролетар*. 9 травня 1924 р. № 103. С. 3.
42. Ростоцький. Робота польбюро Губкому. *Волинський пролетар*. 9 травня 1924 р. № 103. С. 3.
43. Хазацький. Робота євсекції. *Волинський пролетар*. 9 травня 1924 р. № 103. С. 3.
44. Культурно-освітня праця серед чехів. *Радянська Волинь*. 7 жовтня 1924 р. Ч. 56 (228). С. 2.
45. Конференція польського вчительства. *Радянська Волинь*. 5 червня 1925 р. Ч. 125 (250). С. 5.
46. Друга губконференція польських учителів і культосвітніх працівників Волині. *Радянська Волинь*. 6 червня 1925 р. Ч. 126 (251). С. 6.
47. Леонов. До підсумків губконференції польських учителів. *Радянська Волинь*. 7 червня 1925 р. Ч. 127 (252). С. 1.
48. У Житомирі. *Радянська Волинь*. 18 серпня 1925 р. Ч. 185 (310). С. 4.
49. Вевертень. У нас польська школа зайва. *Радянський шлях*. 29 жовтня 1925 р. Ч. 110 (1110). С. 3.
50. Районна школа ФЗУ при Бердичівському цукровому заводі. *Волинський пролетар*. 22 липня 1924 р. № 164. С. 3.
51. В Андрушівській школі ФЗУ імені Карла Лібкнехта. *Волинський пролетар*. 10 січня 1924 р. № 8. С. 2.
52. Шкандиба. Волинський агротехникум за освіту селянську взявся. *Радянська Волинь*. 5 грудня 1924 р. Ч. 105 (277). С. 5.
53. Волинський агротехникум ширить агрономичне знання серед селянства. *Радянська Волинь*. 1 січня 1925 р. Ч. 1 (126). С. 2.
54. В губвідділі народньої освіти. *Радянська Волинь*. 6 листопада 1924 р. Ч. 82 (254). С. 3.
55. Народня освіта. *Радянська Волинь*. 13 листопада 1925 р. Ч. 242 (367). С. 5.
56. Подорожній. Турчинівська сільсько-господарська школа. *Радянська Волинь*. 7 листопада 1924 р. Ч. 83 (255). С. 8.
57. Шкільні справи на місцях. *Волинський пролетар*. 22 березня 1924 р. № 67. С. 4.
58. Понійчук О. Н. Пасічніцькі курси. *Радянська Волинь*. 11 грудня 1924 р. Ч. 110 (282). С. 4.
59. Професійна освіта на Волині. *Радянська Волинь*. 22 жовтня 1924 р. Ч. 69 (241). С. 4.
60. Хильман О. Селянська молодь прагне освіти. *Радянська Волинь*. 21 серпня 1925 р. Ч. 188 (313). С. 3.
61. Яневич М. З життя Волинського ІНО. *Радянська Волинь*. 31 липня 1925 р. Ч. 172 (297). С. 4.
62. Допомога пролетарському студентству. *Волинський пролетар*. 2 лютого 1924 р. № 27. С. 3.
63. У будинку пролетарського студентства. *Волинський пролетар*. 20 липня 1924 р. № 163. С. 3.
64. Збільшення стипендії для студентства. *Радянська Волинь*. 20 серпня 1925 р. Ч. 187 (312). С. 2.
65. Вступайте до вищих шкіл і робфаків. *Радянська Волинь*. 11 липня 1925 р. Ч. 155 (280). С. 4.

66. Вступайте до профшкіл. *Радянська Волинь*. 4 липня 1925 р. Ч. 149 (274). С. 4.
67. У Житомирі. *Радянська Волинь*. 13 вересня 1925 р. Ч. 208 (333). С. 4.

References:

1. Kulchytskyi, S. (Eds.). (2015). *Suspilstvo i vlada v radianskii Ukraini rokiv nepu (1921–1928)* [Society and power in Soviet Ukraine during the NEP years (1921–1928)]. Kolektyvna monohrafiia. Tom 1. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015 [in Ukrainian].
2. Kuzmenko, M. M. (2005). *Naukovo-pedahohichna intelihentsiia USRR 20–30-kh rr. KhKh st.: evoliutsiia sotsialno-istorychnoho typu* [Scientific and pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s: evolution of the socio-historical type]. Extended abstract of Doctors thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Slobodian, S. O. (2018). *Polityka radianskoi vlady u sferi shkilnoi istorychnoi osvity u 1917–1941 rr.* [The policy of the Soviet government in the field of school history education in 1917–1941.] Extended abstract of candidates thesis. Chernivtsi [in Ukrainian].
4. Strilchuk, L. (2019). *Shkilna istorychna osvita v radianskii Ukraini u 20-kh – pochatku 30-kh rokiv KhKh stolittia: osoblyvosti, tendentsii, rezultaty* [School history education in Soviet Ukraine in the 1920s and early 1930s: features, trends, results]. *Litopys Volyni*, 21, 108-113 [in Ukrainian].
5. Lypynskyi, V. V., Aksakova, N. O. (2011). *Stanovlennia merezhi ta struktury pedahohichnoi osvity v USRR u 1920-i rr.* [The formation of the network and structure of pedagogical education in the Ukrainian SSR in the 1920s.]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 3, 23-30 [in Ukrainian].
6. Khytrovska, Yu. V. (2019). *Osoblyvosti «proletaryzatsii» studentstva vyshchych navchalnykh zakladiv USRR u 1920–1930-kh rr. ta yii naslidky* [Peculiarities of the “proletarianization” of students of higher educational institutions of the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s and its consequences]. *Storinky istorii*, 48, 134-144 [in Ukrainian].
7. Chorna, L. (2008). *Formuvannia ta diialnist systemy osvity natsionalnykh menshyn m. Kyieva (1920–1930 rr.)* [Formation and activity of the system of educational institutions of national minorities in Kyiv (1920–1930)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 26, 150-157 [in Ukrainian].
8. Chuian, I. (2019). *Stanovyshche osvity u seredovyshchi cheskoj menshyny radianskoi Ukrainy (1920–1930-i rr.)* [The state of education among the Czech minority in Soviet Ukraine (1920s–1930s)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka. Ser. Istorii*, 1, 106-112 [in Ukrainian].
9. *Shkilnyi stan* (1924). *Shkilnyi stan na Volyni* [School situation in Volyn]. *Radianska Volyn*, 57 (229), 2 [in Ukrainian].
10. *Narodna osvita* (1923). *Narodna osvita na Volyni* [Public education in Volyn]. *Selianska bidnota*, 253, 2 [in Ukrainian].
11. Ivanovskyi, A. (1924). *Do pyttannia vykorystannia shkilnykh zemel* [To the question of the use of school lands]. *Volynskyi proletar*, 66, 1 [in Ukrainian].
12. Illiuchenko, V. (1925). *Narodna osvita na Volyni* [Public education in Volyn]. *Radianska Volyn*, 243 (368), 2 [in Ukrainian].
13. Konyk (1925). *Narodna osvita na Volyni* [Public education in Volyn]. *Radianska Volyn*, 89 (214), 9 [in Ukrainian].
14. *Radianske* (1925) *Radianske budivnytstvo na Volyni* [Soviet construction in Volyn]. *Radianska Volyn*, 14 (139), 2 [in Ukrainian].

15. Topolia, O. (1925) Po shkolakh rozpochalosia navchannia [Classes have started in schools]. *Radianska Volyn*, 228 (353), 4 [in Ukrainian].
16. Po nashii (1924). Po nashii hubernii [In our province]. *Volynskyi proletar*, 90, 4 [in Ukrainian].
17. Fedorenko, P., Nahorniuk, S. (1924) Nezamozhnyky do osvity berutsia [The poor are taking up education]. *Radianska Volyn*, 36 (208), 4 [in Ukrainian].
18. Na fronti (1925). Na fronti osvity [On the education front]. *Radianska Volyn*, 140 (265), 4 [in Ukrainian].
19. Sharkivskyi, V. (1925). Bilsh uvahy do pochatku navchannia na seli [More attention to the beginning of education in the countryside]. *Radianska Volyn*, 239 (364), 5 [in Ukrainian].
20. Kirkhu (1924) Kirkhu pid shkolu [Church under the school]. *Volynskyi proletar*, 163, 4 [in Ukrainian].
21. Shkilni (1924) Shkilni spravy [School affairs]. *Volynskyi proletar*, 44, 4 [in Ukrainian].
22. Relihiia (1924). Relihiia – durman dlia trudiashchykh [Religion is a drug for workers]. *Volynskyi proletar*, 73, 4 [in Ukrainian].
23. Popy (1924). Popy durmaniat selian. Chas vynyshchyty durman [Priests are drugging the peasants. Its time to eradicate dope.]. *Volynskyi proletar*, 39, 4 [in Ukrainian].
24. Chervonyi (1924). Chervonyi sud. Kulaky dopomahaiut mizhnarodnii kontrrevoliutsii [Red Court. The rich help the international counter-revolution]. *Volynskyi proletar*, 31, 4 [in Ukrainian].
25. Shkilnyi (1923). Shkilnyi ksondz [School priest]. *Selianska bidnota*, 264, 3 [in Ukrainian].
26. Sposterezhlyvyi, Klimchenko (1924). De spliat, de osvity berutsia? [Where do they sleep, where do they get their education?] *Radianska Volyn*, 62 (234), 4 [in Ukrainian].
27. Hromadianyn (1925). Selo prahne osvity. Daite shkolu! [The village yearns for education. Give us a school!]. *Radianska Volyn*, 178 (303), 3 [in Ukrainian].
28. De za osvitu (1924). De za osvitu dbaiut ta de zabuvaiut [Where education is cared for and where it is forgotten]. *Radianska Volyn*, 70 (242), 4 [in Ukrainian].
29. Shkola (1925). Shkola ta vchytel [School and teacher]. *Radianska Volyn*, 239 (364), 5 [in Ukrainian].
30. Spravy (1924). Spravy osvitni na mistsiakh [Educational affairs on the ground]. *Volynskyi proletar*, 58, 4 [in Ukrainian].
31. Shkilni (1924). Shkilni spravy v Emilchynskom raioni [School affairs in Emilchyn district]. *Volynskyi proletar*, 12, 4 [in Ukrainian].
32. Sprava (1925). Sprava narodnoi osvity na Vkraini [The case of public education in Ukraine]. *Radianska Volyn*, 58 (183), 2 [in Ukrainian].
33. Beremos (1924). Beremos do osvity Slovechanskoho raionu [Lets get down to the business of education in the Slovechansky district.]. *Radianska Volyn*, 31 (203), 4 [in Ukrainian].
34. Z takoi shkoly (1925). Z takoi shkoly khvorobu distanesh [Youll get sick from a school like this.]. *Radianskyi shliakh*, 103 (1103), 3 [in Ukrainian].
35. Snitkivska, L. (1923). Z lysta vchytelia [From a teachers letter]. *Selianska bidnota*, 288, 3 [in Ukrainian].
36. Persha (1924). Persha obiednana narada komunistiv ta vchyteliv-poliakiv Zhytomyrskoi okruhy [The first joint meeting of communists and Polish teachers of the Zhytomyr district]. *Radianska Volyn*, 53 (225), 3 [in Ukrainian].

37. Po shkolakh (1925). Po shkolakh Korostenshchyny [In schools of Korosten region]. *Radianska Volyn*, 232 (357), 3 [in Ukrainian].
38. Loboda (1925). Harnyi vchytel, tilky z druhoho boku [A good teacher, only on the other side]. *Radianska Volyn*, 30 (155), 4 [in Ukrainian].
39. Holembiovskiy, Laidnyk, Shults (1925). Perepidhotovka vchyteliv [Teacher retraining]. *Radianska Volyn*, 190 (315), 3 [in Ukrainian].
40. Bazhaiut (1925). Bazhaiut vchytysia na ridnii movi [Want to learn in their native language]. *Radianska Volyn*, 225 (350), 3 [in Ukrainian].
41. Golts (1924). Stan nimroboty [The state of German work]. *Volynskiy proletar*, 103, 3 [in Ukrainian].
42. Rostotskyi (1924). Rostotskyi. Robota polbiuro Hubkomu [The work of the Polish Bureau of the Provincial Committee]. *Volynskiy proletar*, 103, 3 [in Ukrainian].
43. Khazatskyi (1924). Robota yevseksii [The work of the Jewish section]. *Volynskiy proletar*, 103, 3 [in Ukrainian].
44. Kulturno-osvitnia (1924). Kulturno-osvitnia pratsia sered chekhiv [Cultural and educational work among the Czechs]. *Radianska Volyn*, 56 (228), 2 [in Ukrainian].
45. Konferentsiia (1925). Konferentsiia polskoho vchytelstva [Polish Teachers Conference]. *Radianska Volyn*, 125 (250), 5 [in Ukrainian].
46. Druha (1925). Druha hubkonferentsiia polskykh uchyteliv i kultosvitnikh pratsovykiv Volyni [The Second Provincial Conference of Polish Teachers and Cultural and Educational Workers of Volyn]. *Radianska Volyn*, 126 (251), 6 [in Ukrainian].
47. Leonov (1925). Do pidsumkiv hubkonferentsii polskykh uchyteliv [To the results of the provincial conference of Polish teachers]. *Radianska Volyn*, 127 (252), 1 [in Ukrainian].
48. U Zhytomyri (1925). U Zhytomyri [In Zhytomyr]. *Radianska Volyn*, 185 (310), 4 [in Ukrainian].
49. Veverten (1925). U nas polska shkola zaiva [We dont need a Polish school.]. *Radianskyi shliakh*, 110 (1110), 3 [in Ukrainian].
50. Raionna (1924). Raionna shkola FZU pry Berdychivskomu tsukrovomu zavodi [District school for factory pupils at the Berdichev sugar factory]. *Volynskiy proletar*, 164, 3 [in Ukrainian].
51. V Andrushivskii shkoli (1924). V Andrushivskii shkoli FZU imeni Karla Libknekhta [At the Andrushev school of factory students named after Karl Liebknecht]. *Volynskiy proletar*, 8, 2 [in Ukrainian].
52. Shkandyba (1924). Volynskiy ahrotekhnikum za osvitu seliansku vziavsia [Volyn Agricultural Technical School took on peasant education]. *Radianska Volyn*, 105 (277), 5 [in Ukrainian].
53. Volynskiy (1925). Volynskiy ahrotekhnikum shyryt ahronomichne znannia sered selianstva [Volyn Agricultural Technical School spreads agronomic knowledge among the peasantry]. *Radianska Volyn*, 1 (126), 2 [in Ukrainian].
54. V hubviddili (1924). V hubviddili narodnoi osvity [In the provincial department of public education]. *Radianska Volyn*, 82 (254), 3 [in Ukrainian].
55. Narodna (1925). Narodna osvita [Public education]. *Radianska Volyn*, 242 (367), 5 [in Ukrainian].
56. Podorozhnii (1924). Turchynivska silsko-hospodarska shkola [Turchynovka Agricultural School]. *Radianska Volyn*, 83 (255), 8 [in Ukrainian].
57. Shkilni (1924). Shkilni spravy na mistsiakh [School affairs on the ground]. *Volynskiy proletar*, 67, 4 [in Ukrainian].

58. Poniichuk, O. N. (1924). Pasichnytski kursy [Beekeeping courses]. *Radianska Volyn*, 110 (282), 4 [in Ukrainian].
59. Profesiina (1924). Profesiina osvita na Volyni [Vocational education in Volyn]. *Radianska Volyn*, 69 (241), 4 [in Ukrainian].
60. Khyلمان, O. (1925). Selianska molod prahne osvity [Rural youth seek education]. *Radianska Volyn*, 188 (313), 3 [in Ukrainian].
61. Yanevych, M. (1925). Z zhyttia Volynskoho INO [From the life of the Volyn Institute of Public Education]. *Radianska Volyn*, 172 (297), 4 [in Ukrainian].
62. Dopomoha (1924). Dopomoha proletarskomu studentstvu [Aid to proletarian students]. *Volynskyi proletar*, 27, 3 [in Ukrainian].
63. U budynku (1924). U budynku proletarskoho studentstva [In the house of proletarian students]. *Volynskyi proletar*, 163, 3 [in Ukrainian].
64. Zbilshennia stypendii (1925). Zbilshennia stypendii dlia studentstva [Increase in student scholarships]. *Radianska Volyn*, 187 (312), 2 [in Ukrainian].
65. Vstupajte do vyshchykh shkil (1925). Vstupajte do vyshchykh shkil i robfakiv [Enter higher education institutions and working faculties]. *Radianska Volyn*, 155 (280), 4 [in Ukrainian].
66. Vstupajte do profshkil (1925). Vstupajte do profshkil [Enter vocational schools]. *Radianska Volyn*, 149 (274), 4 [in Ukrainian].
67. U Zhytomyri (1925). U Zhytomyri [In Zhytomyr]. *Radianska Volyn*, 208 (333), 4 [in Ukrainian].